

ΟΤΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΤΑΤΗ

ΚΑΙ ΜΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΡΩΜΑΙΚΗΣ ΩΦΕΛΙΜΟΣ.

ΥΠΟ Κ. ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ.

Χώρα τῆς γενναιότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἥ ἡ ὑπερτάτη δόξα εἰσέτι ἀκτινοβολεῖ λαμπρῶς διὰ τῶν νεφῶν τοῦ χρόνου. Γενέτειρα τῆς ἐπιστήμης, εὐγενέστατον τῆς ἐλευθερίας λείψανον, κοίτις τῆς τέχνης· χαῖρα Ἑλλάς, σεβαστῇ, θείᾳ. (ΛΗΟΝ.)

«Τριῶν ὄντων, κατὰ Πλάτωνα, τῶν ἀπάντων, περὶ ᾧ σπουδάζει πᾶς ἄνθρωπος, τελευταῖον καὶ τρίτον ἐστὶν ἡ τῶν χρημάτων ὀρθῶς σπουδαζομένη σπουδῇ, σώματος δὲ περὶ μέση, πρώτη δὲ ἡ τῆς ψυχῆς». Τῆς δὲ τριπλῆς ταύτης ἀνθρωπίνης σπουδῆς πρώτη μὲν εἶναι ἡ περὶ τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἡ ἰδιαιτέρα ἐκάστου τούτων ὑπὲρ τοῦ ὅλου μέριμνα εἶνε τὸ μέσον τῆς ἐνώσεως καὶ ὁ δεσμός δι' οὗ συνέχονται ἀρμονικώτατα. Τὸ σῶμα ὕλη καὶ ἐν τῇ ὕλῃ ὑπείκει εἰς τὸν γενικὸν αὐτῆς νόμον· ταύτην μόνον διώκει καὶ τὰ ταύτης ἐπιζητεῖ, συμπαρέλκει καὶ συμπαρέλκεται· τὸ δὲ πνεῦμα ἐκ Θεοῦ θεῖον τὰ τοῦ πνεύματος ἐπιζητεῖ καὶ πρὸς τὸν Θεὸν πάντοτε ν' ἀναβῇ θέλει (1)· ἀλλ' ὡς ἐν νάρθηκι τῷ σώματι τεθειμένον καὶ ὡς πῦρ τῇ τέφρᾳ ἐγκεχωσμένον, ἀνασκαλευόμενον μόνον φέγγει καὶ δύναται νὰ ἐνεργήσῃ. Οὗτος δὲ εἶναι ὁ προορισμός τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐν τῇ ὕλῃ καὶ διὰ τῆς ὕλης τελειοποίησις τοῦ πνεύματος καὶ ἀνύψωσις εἰς τὴν εὐδαιμονίαν. Αὕτη ἡ τελειοποίησις εἶνε καὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου, δι' ἧς ἐξομοιοῦται τῷ Θεῷ, ὡς λέγει ὁ Κικέρων «ἐστὶ γὰρ ἀρετὴ οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐν ἑαυτῇ συντελεσθεῖσα καὶ εἰς ὕψιστον προαχθεῖσα φύσις, ὅπερ ἐστὶν ἡ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ἐξομοίωσις.» Ἀλλὰ πῶς ἐπιτυγχάνεται αὕτη ἡ τελειοποίησις καὶ πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐξομοίωσις; Δύο ἐν τῇ αἰωνίᾳ τοῦ χρόνου ῥοῇ καταληπτὰ ὑπάρχουσιν εἰς τὸν ἄνθρωπον χρονικὰ τμήματα, τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον. Τὸ μὲν πάντα τὰ πεπραγμένα ὑπὸ τῶν προγενεστέρων προτεθειμένα ἔχον ὑποβάλλει ἕτοιμα πρὸς ἐξέτασιν· ἀλλὰ τὸ μέλλον ἄπειρον καὶ ἀπωτέρω τῆς πεπερασμένης τοῦ ἀνθρώπου νοητῆς ὁράσεως κείμενον εἶνε τὸ πλεῖστον ἀσαφές καὶ σκοτεινόν. Ὡς παραγόμενον δὲ καὶ αἰτιατόν τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ τούτου μόνου καὶ νὰ γνωσθῇ πιθανῶς δύναται. Ἀκριβὴς λοιπὸν τοῦ παρελθόντος γνῶσις καὶ ὀρθή αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος ἐφαρμογή, τοῦτο δύναται νὰ προετοιμάσῃ μέλλον εὐδαιμον καὶ ἀγαθόν καὶ νὰ ἀναδείξῃ τὸν ἄνθρωπον ὄντως ἄξιον τοῦ ἰδίου ἐπὶ γῆς προορισμοῦ. Ἐντεῦθεν δὲ διακρίνονται, οἱ πεῖραν ἔχοντες τῶν ἀπείρων, οἱ πρεσβύτεροι τῶν νεωτέρων, οἱ πολυμαθέστεροι τῶν ἀμαθεστέρων· καὶ ἐντεῦθεν ἐγένοντο οἱ

(1) Alterum nobis cum diis, alterum cum hominibus commune est. (Salustius in vita Catilinae 1).

φοιβόληπτοι καὶ μουσδόληπτοι οἱ γινώσκοντες, κατὰ τὸν ποιητὴν, τὰ τ' ἐόντα, τὰ τ' ἐσόμενα, πρότ' ἐόντα καὶ ἐντεῦθεν τοῦναντίον καθίστανται οἱ δεισιδαίμονες καὶ δειλοὶ, εἰς οὓς ἡ ἄγνοια τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ κακὴ τῶν πραγμάτων κρίσις ἀπατηλὰ γεννᾷ δαίματα καὶ καθιστᾷ δυστυχεῖς καὶ ἀθλίους, ὕρασεῖς μὲν κομπαστὰς ἐπὶ τοῖς κατὰ τύχην, δειλοὺς δὲ καὶ ἀποδυσπετοῦντας πρὸς τὰς δυσκολίας καὶ ἀτυχίας. Ἀκριβὴς λοιπὸν τοῦ παρελθόντος γνῶσις, σπουδὴ διηγετική καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ἐκμάθησις τῆς ἱστορίας τῶν προγενεστέρων εἶνε τὸ μόνον μέσον πρὸς ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου μόρφωσιν καὶ ὁ ἀσφαλέστατος τοῦ μέλλοντος ὁδηγός. « Ἡ ἱστορία ἐξεταζομένη βαθύτερον, λέγει συγγραφεὺς νεώτερος, παρουσιάζεται ὡς θαυμάσιον ὕφασμα ἐξ ὅλων τῶν ποικίλων ἐκείνων νημάτων ἐξηφασμένον, ἐν ᾧ ἡ ὕφανσις πάντοτε ἐξακολουθεῖ καὶ ὅπερ πάντοτε βαίνει ἐπὶ τὰ πρόσω τελειοποιούμενον καθ' ὠρισμένους ἠθικοὺς νόμους. Ἐνταῦθα διοικεῖ ἀνωτέρα τις δικαιοσύνη, βασιλεύει ἐν τῷ ὅλῳ ἠθικὴ τις τάξις καὶ ἡ ἱστορία προχωρεῖ βραδέως πρὸς μέλλοντά τινα σκοπόν. Ἀλλ' ἐὰν ὑπάρχη μερίς τις τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως ἣτις ἐνδιαφέρει γενικῶς καὶ παντὶ τρόπῳ πάντα εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἰδίου πνεύματος ἐπιδοθέντα, αὕτη εἶνε ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος· διότι ἡ ἱστορία ἔθνους ὅπερ οὐ μόνον οὐδέποτε ἀπὸ τῆς παγκοσμίου σκηνῆς οὐκ ἐξέλιπεν, ἀφ' οὗ καὶ ἐφ' ὅσον ἔχομεν περὶ ἡμῶν γνώσεις, ἀλλὰ καὶ πρωταγωνιστεῖ τὸ πλεῖστον, καὶ ὅπερ οὐδέποτε ἐπαύσατο τέρπον καὶ τρέφον διανοητικῶς καὶ ὀδηγοῦν τὸ ὁμόφυλον τρισχίλια ἤδη καὶ ἔτι πλείω ἔτη, αὕτη εἶνε κατὰ πάντα λόγον ἰδιαιτέρας μελέτης καὶ σπουδῆς πάσης ἀξία. Διὰ ταῦτα δὲ ἐν τοῖς ἐξῆς περὶ Ἑλληνικῆς ἱστορίας τὸν λόγον ποιήσομαι, ὅσον ἐνεστι διὰ βραχυτάτων, καὶ ταῦτα κατ' ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν, ἐξ ὧν θέλει καταδειχθῇ ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους πρέπει νὰ εἶνε τὸ ἰδιαιτέρον παντός Ἑλλήνος μέλημα.

« Ἡ Ἑλλάς, λέγει ἱστορικός τις, εἶνε ἡ χώρα ἐν ᾗ κατὰ πρῶτον ἀπαντῶμεν πλῆθος ἀναπτύξεων πρὸς πᾶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εὐγενὲς καὶ ὡραῖον· εἶνε τὸ ἀειθαλὲς ἔαρ, ἐν ᾧ καὶ ἡμεῖς καὶ πᾶσαι αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ δύνανται ν' ἀναψύχωσι τὰ πνεύματά των καὶ νὰ ἐμπνέωνται πνευματικῶς ἐμπνεύσεις. » Καὶ τῷ ὄντι μόνη ἡ τοπογραφικὴ τῆς Ἑλλάδος θέσις ἀρκεῖ νὰ πληροφορήσῃ ὅτι προώριστο νὰ γείνη τοιαύτη καὶ ὅτι ὁ ἐν αὐτῇ πολιτισμὸς ἐμελλε νὰ δειχθῇ πολὺ ἀνώτερος τοῦ ἐν τῷ ἀνατολικῷ κόσμῳ. Περιβρεχομένη τὰ τρία τέταρτα ὑπὸ θαλάσσης· ἐμπεπαρμένη ὡς ὑπὸ πολυτίμων λίθων διὰ τῶν ὑπεραρίθμων αὐτῆς νήσων, δι' ὧν τὸ ἐπιχειρηματικὸν τῶν ναυτῶν τῆς πρὸς τε τὸ ἐμπόριον καὶ τὰς ἀποικίας ὑπεκινεῖτο· διακεκομμένη δὲ πανταχοῦ τῶν ἀκτῶν τῆς διὰ βαθέων καὶ στενῶν κόλπων καὶ ὄρμων, ἅτινα δίδουσιν εἰς τοὺς κατοίκους χαρακτῆρα ἀμφιβίων· διαχωρισμένην ἔχουσα τὴν ἐπιφάνειαν διὰ φυσικῶν φραγμῶν, ὀρέων, κοιλάδων καὶ φαραγγῶν τοιούτων ὥστε νὰ διαχωρίζωσι τὴν ταυτότητα ὁμοιομόρφου ὕλης· ὑπὸ εὐκράεστατον δὲ οὐρανὸν εὕρισκομένη ἐδύνατο νὰ τρέφῃ πᾶν εἶδος φυτοῦ· ἐπιλαμπομένη δὲ ὑπὸ τοῦ λαμπροτάτου οὐρανίου φωτός· καὶ κατοικουμένη ὑπὸ διαφόρων λαῶν κατὰ τε τὴν ἀρχὴν καὶ τὰ ἔθιμα, τὰ τε αἰσθήματα

καὶ τὴν διδασκαλίαν, συνετέλεσε διὰ τὰς διαφορὰς ταύτας εἰς τε τὸν βίον, τὴν ἰσχὺν, τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν ἀμιλλαν ὅλου τοῦ ἔθνους καὶ ἐντεῦθεν κατὰ μικρὸν εἰς τὴν παγίωσιν καὶ ἐδραίωσιν τοῦ δεσμοῦ καὶ τῆς ἐνώσεως τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων ἔθνων, δι' ἧς ὡς διὰ γεφύρας ὁ πολιτισμὸς διεβιβάσθη ἐκ τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν Δύσιν.—Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος παριστᾷ εἰς ἡμᾶς τὴν ὠραίαν καὶ ποιητικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἡλικίαν. Παριστᾷ νεανίαν ὅστις βαθμηδὸν αὖξων καὶ ἀνδριζόμενος λαμβάνει τὴν τε διανοητικὴν καὶ σωματικὴν ἐνέργειαν καὶ ἐκπλήρωσιν τῶν πρώτων τῆς νεανικῆς τοῦ ἡλικίας ἰδεῶν. Εἰκονίζει τὸν γενναῖον ἐκεῖνον ἥρωα ὅστις, ἐγ-γυμνασάμενος ἑαυτὸν ἐν μικροῖς ἰδιαιτέροις ἀγῶσι, ἀνακηρύττεται προ-στάτης τῶν ἀσθενῶν καὶ δυναστευομένων καὶ προκινδυνεύει ὑπὲρ τιμῆς καὶ δόξης κατὰ παντὸς ἀντιστρατευομένου, ἵνα τοὺς ἄλλους ἰσους ἑαυτῷ καταστήσῃ. Καίτοι δὲ πολλάι τῶν διαφορῶν αὐτῆς πολιτειῶν δὲν ἐδυνήθησαν νὰ προαχθῶσι τῶν τε ἐσωτερικῶν διχονοιῶν ἐνεκα καὶ ὑπὸ τῆς τὰ πάντα καταβροχθισάσης ῥωμαϊκῆς δυναστείας, ἡ ἱστορία τῆς ἀκμῆς καὶ τοῦ μεγαλείου τῶν πολιτειῶν αὐτῆς εἶνε ἡ ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γένους ἐν τῇ νηπιότητι αὐτοῦ, ὅτε ἅπασαι αἵτε νοητικαὶ καὶ φυσικαὶ δυνάμεις ἀνέπτυξαν ἰσχὺν, ἐνέργειαν καὶ γονιμότητα ὁποῖαν οὐδέποτε ἔπαυσαν θαυμάζοντες πάν-τες οἱ συναισθανόμενοι καὶ γινώσκοντες νὰ ἐκτιμῶσι τὰς εὐγενεῖς καὶ ὑψηλὰς τῆς ἀνθρωπότητος ἀρετάς. Ἐὰν δὲ τὸ σπουδάζειν καθόλου, ὡς λέγει ὁ Κικέρων εἶνε ἐλευθεριώτατον καὶ φιλανθρωπότατον (*humanissimum* et *liberatissimum*) καὶ μεγίστην περιέχῃ ὠφέλειαν καὶ τέρψιν, πόσον φιλάνθρωπον καὶ ὠφέλιμον καὶ πόσῃν ὠφέλειαν, τέρψιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς φαντασίας δὲν παρέχει ἡ σπουδὴ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὅτε ἐν καιροῖς θλίψεων καὶ δυστυχιῶν ἐπιθυμοῦμεν νὰ λησμονήσωμεν τὸν πρακτικὸν κό-σμον ὑφ' οὗ περιστοιχούμεθα καὶ νὰ παραδοθῶμεν εἰς τὰς τερπνάς τῆς νεότητος ποιητικωτάτας ἀναμνήσεις! Οὐδεμία ἱστορία δραματικωτέρα ταύτης. Καὶ οἱ κοινοὶ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν ξένων ἀγῶνες καὶ αὐταὶ αἱ ἐσω-τερικαὶ αὐτῶν ἐριδες καὶ διαμάχαι μετὰ τῶν αἰτίων καὶ ἐπεισοδίων ἔχουσι τοιοῦτόν τινα δεσμόν, καὶ παρέχουσι τοιοῦτον ἰδιότυπον διάγραμμα ἐλευ-θέρου ἐνεργείας καὶ συγκρούσεως ἰδιαιτέρων καὶ κοινῶν συμφερόντων, ὥστε πᾶσαι συμπαρέλκουσαι τὸν ἀναγνώστην ἐχόντα ἄκουτα τὸν ἀναγκάζουσι μετ' οὐ πολὺ νὰ ἐνδιαφέρηται μεγάλως καὶ νὰ ἐπιθυμῇ, εἰ δυνατόν, ἐνεργητικὸν νὰ λάβῃ μέρος καὶ νὰ συμπράξῃ. Μάρτυρες οἱ ἀναγνόντες τὴν ἱστορίαν τῶν δύο Ἑλληνικῶν πόλεων Σπάρτης καὶ Ἀθηνῶν μάρτυρες εἶνε ὅσοι ἀνέγνωσαν τὸν δραματικώτατον Θουκυδίδην. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ τερπνοῦ, αἱ σελίδες τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, καθὼς ὅλων τῶν πεπο-λιτισμένων ἔθνων, βρίθουσιν οὐσιωδεστάτων καὶ σωτηριωδεστάτων παραδειγμάτων. Ἐνταῦθα ὡς ἐν κατόπτρῳ δύναται τις νὰ προσβλέπῃ τὰς τύχας καὶ περιπετείας τοῦ ἀνθρώπου, τὰς ἀγαθὰς καὶ πονηρὰς αὐτοῦ πράξεις καὶ τὰ τούτων σωτήρια ἢ ὀλέθρια ἀποτελέσματα· δύναται π. γ. νὰ γνω-ρίσῃ ἐνθεν μὲν ὅτι ἡ αὐταπάρνησις καὶ τὸ φιλόπατρι τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀπεριόριστος εἰς τοὺς νόμους ὑποταγὴ τῶν

γενναίων Σπαρτιατῶν ἔσωσαν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ μεγίστου τῆς βαρβαρότητος κινδύνου, ἀφ' ἧς διεφύλαξαν καὶ τοὺς μεταγενεστέρους καὶ ἔθεσαν τὰς βάσεις τοῦ ἐφεξῆς μεγαλείου καὶ δόξης των ἔνθεν δὲ ὅτι τὸ ἀφιλόπατρι, ἡ ἀλαζονεία καὶ φιλοδοξία τινῶν παρ' ὀλίγων κατέστρεψαν αὐτήν. Ἐν αὐτῇ βλέπει ὅτι ὁ μὲν Ἀριστείδης ὑποχωρεῖ καὶ ἐνδίδων πανταχοῦ σῶζει τὴν πατρίδα καὶ βεβαιώνει ἀναμφισβήτητον τὸ μέχρι τότε ἀμφισβητούμενον πρωτεῖον τῆς πατρίδος, ὁ δὲ Κίμων ἀρπάζει αὐτὸ παρ' ἐκόντων τῶν συμμάχων· βλέπει ὅτι ἱκανότης ἀνευ χρηστότητος ὀλεθριωτάτη εἶνε, μετ' αὐτῆς δὲ σωτηριωδεστάτη· διότι ὁ μὲν Θεμιστοκλῆς, Κίμων, Σωκράτης, Δημοσθένης, Φωκίων καὶ τόσοι ἄλλοι καὶ φεύγουσιν ἀγογγύστως τὴν πατρίδα, καὶ ἀποθνήσκουσι γενναίως, μήτε χεῖρας μήτε γλῶσσαν κατ' αὐτῆς κινήσαντες, ὁ δὲ Πausanίας, Ἀλκιβιάδης καὶ εἴτις ἄλλος, ἑαυτοῖς τὴν πατρίδα ἀξιοῦντες δουλεύουσιν καὶ οὐχὶ ἑαυτοὺς τῇ πατρίδι, συγκατέστρεψαν ταύτην μεθ' ἑαυτῶν· ἢ ὅτι δεισιδαιμονία τυφλὴ καὶ ἀπερίσκεπτος μὴ ὀδηγούμενη ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ λίχνου τοῦ θεοῦ φωτός οὐχ ἥττον ἐπιβλαβὴς καὶ καταστρεπτικὴ γίγνεται· διότι ἐν ὁμοίᾳ περιστάσει, τῆς Σελήνης ἐκλιψὴν ἰδόντες, ὁ μὲν Περικλῆς ὁ μαθητευσάμενος παρ' Ἀναξαγόρα, νικητὴν καὶ τροπαιοῦχον τὸν στρατὸν τοῦ ἐπανήγαγεν, ὁ δὲ Νικίας συγκατέστρεψεν ἐν Σικελίᾳ. Ἀλλὰ πλὴν τούτων καὶ τῶν τοιούτων μερικῶν ὠφελιμωτάτων· παραδειγμάτων, ὁ σπουδαστὴς τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας συγκοινωνεῖ πρὸς λαὸν ὅστις οὐ μόνον ὑπὸ διακαοῦς πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτος ἐνεπνέετο, ἀλλὰ παρήγαγεν εἰς τε τὰς τέχνας, τὴν ποίησιν, τὴν ῥητορικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τὰ εὐγενέστατα καὶ ὑψηλότατα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος προϊόντα, τὰ ὅποια ὑπῆρξαν καὶ θέλουσιν ὑπάρξει πιθανῶς πάντοτε τὰ ἀρίστα πρὸς μίμησιν καὶ σπουδὴν παραδείγματα. Οἱ Ἕλληνες ἀπελθόντες ἐναπέλιπον ἀναφαίρετον τὸ ἐνδυμά των ἐπὶ τοῦ νέου κόσμου· ὅλος σχεδὸν ὁ νῦν κόσμος, δύναμαι νὰ εἶπω, πληροῦται μνημείων τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων. Ποῖον βιβλίον καλῶς γεγραμμένον οἶουδῃποτε ἔθνος δὲν περιέχει ὀνόματα, παροιμίας, ἀξιώματα καὶ ἀποδείξεις ἐπιστημονικὰς ἐξ Ἑλλήνων; ποῖαν πόλιν Εὐρωπαϊκὴν δύνασαι νὰ διέλθης χωρὶς νὰ ἴδῃς Ἑλληνικὰ ἀγάλματα καὶ κοσμήματα ἢ Ἑλληνικῶν σκευῶν καὶ τεχνουργημάτων ἀπομιμήσεις; εἰς αὐτοὺς ὀφείλονται αἱ ἀρχαὶ τῶν μαθηματικῶν, τῆς Γεωμετρίας, τῆς φυσικῆς, τῆς Γεωγραφίας, τῆς ἀστρονομίας, τῶν νόμων, ἡ λογικὴ, ἡ μεταφυσικὴ καὶ αὐτὸ ἐν μέρει τὸ πολίτευμα· δι' ὅλα δὲ ταῦτα καὶ διὰ τὸν Χριστιανισμόν καὶ αὐτὴ ἡ Γλῶσσα. Ἡ ὑπεροχὴ δὲ αὕτη οὐδ' αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνας ἐλάνθανεν· ὅθεν ὁ γέρων φιλόπατρις Ἰσοκράτης οἷον προφητικῶς λέγει ὅτι « αἱ εὐεργεσίαι τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος δὲν εἶνε ἐξ ἐκείνων αἵτινες διὰ μικρότητα διέλαθον καὶ κατεσιωπήθησαν, ἀλλ' εἶνε τηλικαῦται αἵτινες καὶ πάλαι καὶ νῦν καὶ πανταχοῦ καὶ λέγονται καὶ μνημονεύονται. » Ἔθνος λοιπὸν τὸ ὅποῖον προήχθη εἰς τοσαύτην τελειότητα· τὸ ἄνθος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους περὶ οὗ ἐνδιαφέρονται πάντες ὅσοι εἰς ὅ,τι εὐγενὲς καὶ ὑψηλὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ

ἀποβλέπουσι, τοῦτο ἄρά γε ἐπιτρέπεται ἡμεῖς οἱ ἀπόγονοι, ἡμεῖς οἱ ἐπ' ἐκείνοις καυχώμενοι μικρόν ἢ ἐπιπολαίως νὰ γινώσκωμεν;

Δύο ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν περισσότερον ἐνδιαφέρουσι τὸν νέον κόσμον οἱ Ῥωμαῖοι καὶ οἱ Ἕλληνες· ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον ἐγγενᾶται εἰς ἡμᾶς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος εἶνε πολὺ διάφορον ἐκείνου τὸ ὁποῖον αἰσθανόμεθα τὴν Ῥωμαϊκὴν ἱστορίαν σπουδάζοντες. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ῥώμης διακρίνεται ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἐνότης τις, τῆς ὁποίας ἡ πόλις Ῥώμη ἀποτελεῖ τὸ κέντρον περὶ ὃ πᾶσαι αἱ πράξεις περιστρέφονται καὶ πρὸς ὃ μᾶλλον ἢ ἥττον εὐθείαν τινὰ πάντοτε σχέσιν ἔχουσιν. Ἀλλ' ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος δὲν παρουσιάζει τοιαύτην τινὰ ἐνότητα πλὴν εἰς ἰδιαιτέρας καὶ ἐξαιρετοὺς περιστάσεις, ἐπὶ τῶν γενικῶν πάντων συμφερόντων καὶ κατὰ τῶν κοινῶν πάντων ἐχθρῶν. Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἐν τῇ σμικρότητι αὐτῆς συνίστατο ἐκ τοσούτων πολλῶν ἀνεξαρτήτων πολιτειῶν ὄσων καὶ πόλεων, ὥστε κατὰ τοῦτο ἡ ἱστορία αὐτῆς εἶνε, οὕτως εἰπεῖν, ἀδύνατόν τι. Πολλῶν δὲ τῶν πολυαρίθμων τούτων πολιτειῶν ἐλάχιστας γνώσεις ἔχομεν καὶ ταύτας λαμβάνομεν, ὅτε ἔρχονται εἰς συνάφειαν πρὸς τινὰ τῶν πρώτων πόλεων. Λέγοντες λοιπὸν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, νοοῦμεν σχεδὸν μόνην τὴν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης, ἐν οἷς ἡ ἡγεμονία ἦτο διηρημένη. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἐνότης ὁποία ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ ἱστορίᾳ ἀλλ' ἡ ἑλλειψις αὕτη ἀντισταθμίζεται ὑπὸ τῆς ποικιλίας τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν διατάξεων, καθὼς εἰς τὰ γράμματα εἰς ἃ αἱ ἰδιαιτέραι τῆς Ἑλλάδος περιστάσεις φυσικῶς ἔδωκαν γέννησιν. Ἐκάστη πόλις καὶ ἑκάστη φυλὴ ἀφέθη εἰς ἑαυτὴν καὶ ἠκολούθησε τοῦ ἰδίου πνεύματος τὴν διεύθυνσιν καὶ κλίσιν, ἐλευθέρως ἀναπτυσσομένη. Τοιοῦτον δὲ ἐλευθέρας ἀναπτύξεως παράδειγμα εἰς οὐδὲν ἔθνος ὑπάρχει, ἥκιστα δὲ ἐν Ῥώμῃ. Ἡ Ἑλλὰς λοιπὸν εἶνε μικρὸς καθ' ἑαυτὸν κόσμος, ἐν ᾧ ὁ ἐπιμελής καὶ προσεκτικὸς παρατηρητὴς δύναται νὰ ἴδῃ πᾶσαν ποικιλίαν καὶ τὸν διάφορον τῶν χαρακτήρων χρωματισμὸν ἔθνους ἐν ᾧ πᾶσα φυλὴ ἐδυνήθη νὰ ἀκολουθήσῃ μὲν ἰδιαιτέραν καὶ ἐλευθέραν τινὰ ἀνάπτυξιν, νὰ διατηρήσῃ δὲ μετὰ τῶν ἄλλων τὸν δεσμόν τὸν διακρίνοντα μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν.

Ἡ Ῥωμαϊκὴ ἱστορία διαφέρει δεύτερον τῆς Ἑλληνικῆς διότι φαίνεται μὲν πρακτικῶς ὠφελιμωτέρα, μάλιστα διότι αἱ διατάξεις αὐτῆς δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἡ ἄμεσος βᾶσις ἐξ ἧς αἱ πολιτικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἡμῶν διατάξεις ὑψώθησαν καὶ τῶν ὁποίων αἱ νεώτεραι εἶνε εὐρυτέρα ἀνάπτυξις· ἀλλ' εἰς πᾶν πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξευγενίζει τὸν ἄνθρωπον, τὸν νοῦν, τὴν μνήμην καὶ τὴν αἴσθησιν, ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ὑπερτερεῖ τὰ μέγιστα καὶ δύναμαι νὰ εἶπω μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος οὐδαμοῦ ἐκπέφρασται ἐντελέστερον καὶ ποικιλώτερον ἢ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Ῥωμαῖοι εἰς πᾶν τοῦ πνεύματος προϊόν εἶνε, ὡς λέγει ὁ Γαλλάτης Lefranc, ἀπλοὶ καὶ κακοὶ ἀντιγραφεῖς. «Τὰ ἀριστουργήματα τῶν Ῥωμαίων φαίνονται ἀντιγραφαὶ μᾶλλον ἢ ἥττον ὠχραί, μᾶλλον ἢ ἥττον ἀσθενεῖς, καὶ μεγάλα ξένα ὑποδείγματα. Ἡ δὲ ὑπόβασις αὕτη καταδηλοῦται μάλιστα ἐν

τῇ ποιήσει, τῇ τε ἐπικῇ καὶ δραματικῇ. Ταῦτό δὲ δύναται τις νὰ εἶπῃ καὶ περὶ τῆς φιλοσοφίας· διότι οἱ Ῥωμαῖοι οὐδὲν αὐτοὶ ἐδημιούργησαν σήστημα. Μόνον ἐσπούδασαν, προσωκειώθησαν καὶ ἐφήρμωσαν ὅσα οἱ Ἕλληνες εἰς φῶς ἤγαγον.» Θεωρῶν τις τὰ ἀριστουργήματα τῶν Ἑλλήνων, ὅσα ἔφθασαν εἰς ἡμᾶς, λέγει ὁ Schlegel, ἤθελε νομίσει « ὅτι παρεκάθησαν ἐν τῷ συμβουλίῳ τῶν Θεῶν πρὸς τὴν τοῦ ἀνθρώπου δημιουργίαν. » Ἐὰν δὲ ἡ σπουδαιότης τῆς ἱστορίας ἔθνους τινὸς τιμᾶται ἐκ τῆς ἐπιρροῆς τὴν ὁποίαν τοῦτο ἐπενήργησεν ἐπὶ τοῖς τῶν συγχρόνων καὶ τῶν μεταγενεστέρων, καὶ ἂν πρέπει νὰ προτιμήσωμεν καὶ θεωρήσωμεν ἀνωτέραν πολὺ τὴν πνευματικὴν ἐπιρροὴν παρ' ἐκείνην ἣτις εἶνε στρατιωτικῆς κατακτήσεως ἀποτέλεσμα, τότε οὐδενὸς ἔθνους ἡ ἱστορία δύναται νὰ παραβληθῇ καὶ ἀμιλλᾶται κατὰ τὴν ὠφέλειαν πρὸς τὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἑλλὰς δὲν κατέκτησε μὲν τὸν κόσμον διὰ τῆς μαχαίρας· ναί· ἀλλ' ὑπέταξεν αὐτὸν διὰ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πνεύματος εἰς τε τὴν τέχνην καὶ τὰ γράμματα καὶ ἀπέκτησεν ἐντεῦθεν αὐτοκρατορίαν μείζονα καὶ διαρκεστέραν τῆς διὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν ὅπλων συστάσεως, οἵτινες ἀσμένως ἀνεγνώριζον καὶ ἀπεδέχοντο τοὺς Ἕλληνας διδασκάλους ἑαυτῶν εἰς πάντα τὰ τοῦ πνεύματος προϊόντα. Οἱ Ἕλληνες ἐξήπλωσαν καὶ μετέδωκαν εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη τὰς ὠφελείας τοῦ πολιτισμένου βίου, οὐχὶ διὰ τῆς στρατιωτικῆς βίας καὶ κατοχῆς, ἀλλὰ διὰ τοῦ εἰρηνικοῦ ἀποικισμού κατὰ τὰ παράλια τῆς Μεσογείου, τοῦ Πόντου, τῆς Ἀσίας, τῆς Ἰταλίας, Ἰσπανίας καὶ Γαλλίας· διὰ δὲ τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐξήπλωσαν τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἀπὸ τῆς Μεσογείου μέχρι τοῦ Ἰνδοῦ, ὥστε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐθεωρεῖτο ἡ κοινὴ γλῶσσα εὐγενοῦς καὶ ἐλευθερίου ἀγωγῆς ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ μέχρι τοῦ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ καὶ ὠμιλεῖτο, καθὼς λέγει ὁ Κικέρων ἐν τῷ ὑπὲρ Ἀρχίας, εἰς ὅλον σχεδὸν τὸν τότε γνωστὸν κόσμον « *græca loquuntur in omnibus fere gentibus.* » Ἐνεκα δὲ τούτου τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος προώριστο, φαίνεται, καὶ ἄλλον ὑψηλότερον προορισμὸν, νὰ διαδώσῃ διὰ τῆς γλώσσης του τὰ μυστήρια καὶ τὰς ἀληθείας τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας· διότι, ἐπειδὴ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο τότε κοινοτάτη, ἅμα συγγραφέντα Ἑλληνιστὶ τὰ Εὐαγγέλια, ἅπας ὁ κόσμος ἐδυνήθη νὰ τὰ ἀποκτήσῃ καὶ διδαχθεῖς τὰς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας νὰ παραδεχθῇ αὐτὰς καὶ γείνη Χριστιανός.

Τέλος δὲ ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ὑπαρξίς εἶχε μὲν παύσει ὅτε οἱ Ῥωμαῖοι ἐγείναν ἄρχοντες τοῦ τόπου, ἀλλ' ἡ πνευματικὴ αὐτῆς ἡγεμονία ἐπέζησε καὶ τῆς πτώσεως τῆς Ῥώμης κατὰ τὴν πέμπτην μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδα καὶ ἀμυδρὰ σκιὰ Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας διέμεινεν ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ ὑπερμεσοῦσης τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκατονταετηρίδος. Ἀλλ' ἂν καὶ τὸ ἀληθές τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος πνεῦμα ἐξέλιπεν ἐκ τῆς μικρᾶς καὶ παραλελυμένης πρωτευούσης τῆς Ἀνατολῆς, σεβασμὸς ὁμῶς πρὸς τοὺς μεγάλους ἀνδρας καὶ διδασκάλους τῆς ἀρχαιότητος διετηρήθη εἰσέτι καὶ μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Ὀθωμανῶν, διὰ τῶν ἐξορίστων οἵτινες φεύγοντες τοῦ νικητοῦ τὴν μάχαιραν κατέφυγον εἰς τὴν

μεσημβρινοδυτικήν Ἰταλίαν. Ἐκεῖ οὗτοι μετέδωκαν τὸ τάλαντον καὶ ἔσπειραν εἰς γῆν αὐχμῶσαν μὲν πρὸ πολλοῦ, ἀλλ' εὐφυῶς ἔχουσιν καὶ ὀργῶσαν πρὸς τὴν παιδείαν. Ἐρως τοῦ καλοῦ πρὸς τε τὴν τέχνην καὶ τὰ γράμματα ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος τούτων καρπός. Νέαι ἑδραὶ διδασκαλίας συνεστήθησαν. Τὰ σκόπη τὰ ὁποῖα ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἐπεσχίαζον τὴν Εὐρώπην διεσχεδάσθησαν καὶ ἀρχὴ νέας τῶν γραμμάτων χρονολογίας ἤρξατο. Τὸ ἐλεύθερον τῆς Ἑλλάδος πνεῦμα ἀνέστη ἐκ τοῦ τύμβου τῆς καὶ ἐδίωξε τὰ νέφη τῆς ἀμαθείας, ἔθραυσε τὰς ἀλύσους τῆς δεισιδαιμονίας καὶ ἐνεθάρρυνε τὸ ἀνθρώπινον, ἵνα ἀνακτήσῃται τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλεύθερα φρονεῖν, καὶ τοιουτοτρόπως ἠνέωξε νέον στάδιον διανοητικοῦ βίου καὶ ἐνεργείας, ὅπερ εἶνε τὸ καύχημα καὶ ἡ δόξα τῶν ἡμετέρων χρόνων.

Τοιαύτη εἶνε ἡ ἱστορία τῶν ἡμετέρων προγόνων, περὶ ἧς ἐγὼ ἐνταῦθα γενικά τινα καὶ ἀσθενῆ ἔγραψα, καὶ τὴν ὁποίαν κακῇ κεφαλῇ ξηρῶς πως καὶ μόνον ἐν τοῖς σχολείοις διαβάζομεν. Τοσαῦτα δὲ εἰπὼν εὐχομαι ἵνα εἰς τὸ ἐξῆς πνεῦμα εὐθύτερον καὶ δικαιότερον διευθύνῃ ἡμᾶς εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὑπεγερθῇ δὲ πρὸς τὰ προγονικά τῶν γραμμάτων ἀριστουργήματα ὁ ζῆλος πάντων ὅσοι ἀστοχάστως πως βαίνοντες καὶ ἀμνημονοῦντες τῆς πατρίου καὶ ὑγιεινῆς τροφῆς, παραδίδονται τῇ ὀθνεῖᾳ, οὐχὶ τῇ ὑγιεινοτέρᾳ καὶ ὠφελιμωτέρᾳ, ἀλλὰ τῇ νοσωδεστέρᾳ καὶ λυμαντικωτέρᾳ· ὅσοι τῆς ῥωστικωτέρας καὶ πραγματικῆς ἀμελοῦντες ἀφίνονται ἀκορέσως εἰς τὸν ἀφηρημένον κόσμον, εἰς τὸν κόσμον τῶν ἡδονῶν καὶ κακιῶν, ὀλεθρίαν γλυκύτητα σωτηρίου δριμύτητος προτιμῶντες.